

مرجعیت علمی امامان شیعه

کلیات و مباحث نظری

قاسم خانجانی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۴۰۴

خانجانی، قاسم، ۱۳۴۲-
مرجعیت علمی امامان شیعه؛ کلیات و مباحث نظری / قاسم خانجانی؛ ویراستار محمدسالم محسنی -
قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۴.
۲۱۴ص. -- (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۷۶؛ تاریخ اسلام: ۱۶۳)
ISBN: 978-600-298-570-5
بها: ۱۸۳۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه؛ همچنین به صورت زیرنویس.
۱. ائمه اثنا عشر--علم. ۲. Knowledge -- Imams (Shiites). ۳. مرجعیت. ۴. Authority, Shiite*.
الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
BP۲۲۳/۳۴ ۲۹۷/۴۵
شماره کتابشناسی ملی ۱۰۰۵۶۴۷۱

مرجعیت علمی امامان شیعه؛ کلیات و مباحث نظری

مؤلف: قاسم خانجانی (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ویراستار: محمدسالم محسنی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: بهار ۱۴۰۴

تعداد: ۳۰۰

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۸۳۰۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۷۰-۵

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۷۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای رشته‌های تاریخ اسلام، تاریخ تشیع و تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) در مقطع کارشناسی ارشد تألیف شده است. البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین قاسم خانجانی و نیز از ارزیاب محترم دکتر حامد قرائتی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
------------	---

فصل اول: کلیات و مباحث نظری مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام

۱. بیان مسئله.....	۳
۲. اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۴
۳. پرسش‌های تحقیق.....	۴
۴. فرضیه‌های تحقیق.....	۵
۵. پیشینه تحقیق.....	۵
۵-۱. کتاب‌ها.....	۵
۵-۲. پایان‌نامه‌ها.....	۹
۵-۳. مقاله‌ها.....	۱۵

فصل دوم: مفهوم‌شناسی مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام

۱. مرجعیت.....	۱۷
۲. علمی.....	۱۷
۲-۱. مفهوم علم.....	۱۸
۲-۲. آیات و روایات.....	۲۰
۲-۳. علم کلام و عقاید.....	۲۱
۲-۴. استدلال عقلی.....	۲۳
الف) حفظ دین.....	۲۴
ب) اتمام حجت.....	۲۴
ج) امتناع دور و تسلسل.....	۲۵
۳. امامان شیعه علیهم السلام	۲۵
۴. مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام	۲۷

۲۹	۱-۴. مرجعیت تشریعی (مرجعیت در مقام ثبوت).....
۳۱	۲-۴. مرجعیت تاریخی (مرجعیت در مقام اثبات).....

فصل سوم: دلایل عقلی مرجعیت علمی امامان شیعه

۳۳	۱. نیاز بشر به مرجع علمی.....
۳۴	۲. قاعده لطف.....
۳۵	۳. قاعده وجوب اصلح.....
۳۶	۴. حفظ و تبیین شریعت پیامبر ﷺ.....
۳۷	۵. یقین به فراغ ذمه.....
۳۷	۶. اجرای حدود الهی.....
۳۸	۷. امتناع تسلسل.....
۳۸	۸. رابطه خاتمیت و مرجعیت علمی امامان شیعه ﷺ.....
۳۸	۱-۸. مفهوم خاتمیت.....
۴۹	۲-۸. رابطه جامعیت دین و مرجعیت علمی امامان شیعه ﷺ.....
۵۰	۱-۲-۸. دین در لغت و اصطلاح.....
۵۱	۲-۲-۸. جامعیت.....

فصل چهارم: مستندات دینی مرجعیت علمی امامان شیعه ﷺ

۵۵	۱. آیات قرآن.....
۵۵	۱-۱. آیه اولی الامر.....
۵۵	۱-۱-۱. سبب نزول آیه.....
۵۶	۲-۱-۱. معنا و مفهوم اطاعت.....
۵۶	الف) اطاعت در احکام کلی دین.....
۵۷	ب) اطاعت در اموری که تشریع آن به رسول خدا ﷺ واگذار شده است.....
۵۷	ج) اطاعت از رسول خدا ﷺ در امور اجتماعی و فردی.....
۵۷	۳-۱-۱. مصداق اولی الامر.....
۵۷	الف) مصداق اولی الامر از نظر شیعه.....
۵۹	ب) مصداق اولی الامر از نظر اهل سنت.....
۶۱	۲-۱. آیه تطهیر.....
۶۷	۳-۱. آیه مباهله.....
۶۷	۱-۳-۱. معنای واژه «مباهله».....
۶۸	۲-۳-۱. ماجرای مباهله.....
۷۱	۴-۱. آیه صادقین.....
۷۳	۵-۱. آیه اصطفاء.....
۷۴	۶-۱. آیه اهل الذکر.....

۷۶	۲. احادیث و روایات.....
۷۶	۱-۲. حدیث ثقلین.....
۷۹	۲-۲. حدیث سفینه.....
۸۱	۳-۲. حدیث مدینه العلم.....
۸۴	۳. عصمت.....
۸۵	۱-۳. مفهوم و قلمرو عصمت.....
۸۵	۲-۳. دلایل عصمت.....
۸۶	۳-۲-۱. دلایل عقلی عصمت امامان شیعه.....
۸۶	الف) حفظ شریعت.....
۸۷	ب) اقتضای حکمت الهی.....
۸۷	ج) امتناع تسلسل.....
۸۸	د) اجتناب از نقض غرض.....
۸۸	هـ) اتمام حجت.....
۸۹	۳-۲-۲. دلایل نقلی عصمت امامان شیعه.....

فصل پنجم: شاخص‌های مرجعیت علمی امامان شیعه علیه السلام

۹۱	۱. شاخص‌های کیفی (یا چگونگی).....
۹۱	۱-۱. منابع اخذ دانش.....
۹۲	۱-۱-۱. دانش با واسطه.....
۹۲	الف) قرآن.....
۹۴	ب) رسول خدا صلی الله علیه و آله
۹۶	ج) علم رسول خدا صلی الله علیه و آله یا امام پیشین.....
۹۸	د) کتاب علی علیه السلام
۱۰۲	هـ) مصحف فاطمه علیها السلام
۱۰۳	و) وراثت.....
۱۰۴	ز) استنباط از کتاب و سنت.....
۱۰۸	ح) تحدیث.....
۱۰۹	۱-۲. دانش بدون واسطه.....
۱۰۹	الف) علم غیب.....
۱۱۲	ب) دلایل علم غیب.....
۱۱۴	ج) الهام.....
۱۱۷	د) روح القدس.....
۱۱۸	هـ) نور الهی.....
۱۱۹	۱-۲. قلمرو علوم امامان شیعه علیهم السلام
۱۲۰	۲. شاخص‌های کمی (آماری).....

۱-۲. آثار برجای مانده از امامان شیعه (علیه السلام)	۱۲۰
۱-۱-۲. آثار مکتوب	۱۲۰
الف) کتاب جامعه یا کتاب علی (علیه السلام)	۱۲۱
ب) جَفر	۱۲۲
ج) صحیفه علی (علیه السلام)	۱۲۳
د) مصحف فاطمه (علیه السلام)	۱۲۴
هـ) کتاب فی علوم القرآن	۱۲۶
و) عهدنامه مالک اشتر	۱۲۶
ز) کتب فقهی	۱۲۶
ح) صحیفه سجادیه	۱۲۶
ط) رساله حقوق	۱۲۷
ی) دعا‌های امام سجاد (علیه السلام)	۱۲۷
ک) تفسیر قرآن منسوب به امام باقر (علیه السلام)	۱۲۷
ل) رساله به سعدالخير	۱۲۷
م) رساله الاهوازیه	۱۲۸
ن) رساله فی الغنائم و وجوب الخمس	۱۲۸
س) رساله فی وجوه معایش العباد	۱۲۸
ع) تفسیر منسوب به امام کاظم (علیه السلام)	۱۲۸
ف) مسند الامام موسی بن جعفر (علیه السلام)	۱۲۸
ص) صحیفه الرضا (علیه السلام)	۱۲۹
ق) اُمالی امام رضا (علیه السلام)	۱۲۹
ر) رساله فی الرد علی اهل الجبر و التفویض و اثبات العدل و المنزلة بین المنزلتين	۱۲۹
۲-۱-۲. آثار شفاهی	۱۳۱
۲-۱-۲. مناظرات	۱۳۸
الف) مناظره امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) با مرد یهودی	۱۳۹
ب) مناظره امام حسن (علیه السلام)	۱۴۱
ج) مناظره امام باقر (علیه السلام)	۱۴۲
د) مناظره امام صادق (علیه السلام)	۱۴۶
هـ) مناظره امام کاظم (علیه السلام)	۱۴۷
و) مناظره امام رضا (علیه السلام)	۱۴۸
ز) مناظره امام جواد با یحیی بن اکثم	۱۵۲
ح) مناظره امام هادی با یحیی بن اکثم	۱۵۴
۲-۲. شاگردان و تربیت یافتگان	۱۵۵
۱-۲-۲. مبانی امامان شیعه (علیه السلام) در پرورش شاگردان	۱۵۵
الف) لزوم داشتن علم و دانش کافی در دین	۱۵۶

ب) تخصص‌گرایی در تربیت شاگردان.....	۱۵۶
ج) میدان دادن به شاگردان برای رشد آنان.....	۱۵۶
۲-۲-۲. تأثیرگذاری برخی از شاگردان امامان شیعه (ع).....	۱۵۸
الف) نقش شاگردان امامان شیعه (ع) در نگارش کتاب، با تأثیر پذیری از مرجعیت امامان شیعه.....	۱۵۸
- مغازی و سیره.....	۱۵۸
- کلام و عقاید.....	۱۶۳
- عرفان.....	۱۶۶
- نماز.....	۱۷۱
- ذکر.....	۱۷۴
- دعا.....	۱۷۵
ب) نقش شاگردان امامان شیعه (ع) در مناظرات علمی.....	۱۹۱
منابع و مأخذ.....	۱۹۳

مقدمه

رسیدن به کمال و سعادت واقعی مهم‌ترین هدف خلقت انسان است و این امر از راه انجام دستورهای الهی و تبعیت از احکام و شریعت پیامبران قابل تحقق است؛ براین اساس، مسلمانان نیز پیروی از قرآن، سنت و سیره رسول خدا ﷺ را تنها راه رسیدن به این هدف می‌دانند. سنت و سیره رسول خدا ﷺ همان مرجعیت علمی و دینی است که سبب می‌شود مسلمانان پاسخ هرگونه ابهام، پرسش، سؤال و موضوع مجهول و نیز تفسیر آیات و روایات را از این راه دریابند. این مرجعیت و پاسخ‌گویی به مسائل در زمان حیات رسول خدا ﷺ به آسانی قابل تحقق بود، اما پس از رحلت آن حضرت، در جامعه اسلامی اختلاف نظر به وجود آمد و سبب شد مرجعیت علمی، یکدستی و محوریت پیشین را نداشته باشد و افراد و گروه‌های مختلفی به عنوان مرجع علمی و دینی معرفی شوند؛ از این رو، پس از رحلت رسول خدا ﷺ دو گروه عمده شیعه و اهل سنت به وجود آمد و تعیین مصداق برای مرجعیت علمی به معضلی تبدیل شد که همچنان درباره آن اختلاف نظر وجود دارد.

با توجه به این مطلب، نظرات مختلفی را که در این باره مطرح شده است می‌توان به دو دیدگاه عمده شیعه و اهل سنت تقسیم کرد. نظر شیعه این است که با استدلال به آیات و روایات مختلف و نیز با دلایل عقلی و نقلی، تنها راه رسیدن به حقیقت معارف قرآن و سنت واقعی رسول خدا ﷺ، ائمه معصومین (علیهم‌السلام) هستند؛ چون تنها آنان از عصمت برخوردار بوده و از هرگونه خطا و اشتباه مصون‌اند؛ اما از نظر اهل سنت، بعد از رسول خدا ﷺ تبعیت از عموم صحابه کافی است و البته آنان برخی از امامان (علیهم‌السلام) را نیز در زمره صحابه می‌دانند.

بر همین اساس، مرجعیت علمی امامان شیعه (علیهم‌السلام) را باید از مهم‌ترین موضوعات مطرح در میان مسلمانان دانست که پس از رحلت رسول خدا ﷺ و به دنبال مرجعیت علمی و دینی آن حضرت

مطرح شد و از همان زمان تا امروز مورد بحث و بررسی بسیاری از دانشمندان و عالمان، به‌ویژه متکلمان، فقیهان، محدثان و مفسران قرار گرفت. مرجعیت علمی رسول خدا ﷺ که براساس مبانی قرآنی و دینی، هم از نظر علمی که به آن مقام ثبوت می‌گویند، ثابت شده بود و هم از نظر عملی که به آن مقام اثبات می‌گویند ثابت شده بود، مورد اتفاق مسلمانان بود و کسی در آن تردید نداشت؛ اما اثبات مرجعیت علمی امامان شیعه (علیه السلام)، با توجه به اختلاف نظر مسلمانان، مورد مناقشه بود. بنابراین، آنچه در این بحث اهمیت زیادی دارد، علاوه بر روشن شدن معنای مرجعیت علمی، مشخص شدن اثبات مرجعیت علمی و حجیت گفتار، رفتار و سیره امامان شیعه (علیه السلام) است.

البته این موضوع برای شیعیان و پیروان امامان شیعه (علیه السلام) قابل تردید نیست؛ زیرا آنان براساس مبانی قرآنی، دینی و مذهبی، سنت و سیره امامان شیعه (علیه السلام) را در ادامه سنت و سیره رسول خدا ﷺ می‌دانند و در نتیجه، در حجیت آن هیچ تردیدی ندارند. اما سایر مذاهب اسلامی، به‌ویژه مذاهب اهل سنت، درباره حجیت سیره و سنت امامان شیعه (علیه السلام) نظر یکسانی ندارند.

بنابراین، اگر مرجعیت امامان شیعه (علیه السلام) را مرحله پس از اثبات حجیت سیره و سنت امامان شیعه (علیه السلام) بدانیم، مرجعیت علمی امامان شیعه (علیه السلام) برای شیعیان و پیروان امامان شیعه (علیه السلام)، هم به لحاظ نظری (مقام ثبوت) و هم به لحاظ عملی (مقام اثبات) ثابت شده و غیرقابل تردید است؛ اما از نظر اهل سنت ثابت شده نیست و به اثبات حجیت سیره و سنت امامان شیعه (علیه السلام) بستگی دارد و از این رو، نظر آنان در مرجعیت امامان شیعه (علیه السلام) نیز همانند اثبات حجیت سیره و سنت امامان شیعه (علیه السلام) یکسان نیست.

با توجه به مطالب یادشده، آنچه مبنای این نوشته خواهد بود اثبات حجیت سیره و سنت امامان شیعه (علیه السلام)، با استفاده از منابع تاریخی، فقهی، روایی و تفسیری و در نتیجه، اثبات مرجعیت علمی امامان شیعه (علیه السلام)، البته در مقام ثبوت است. در خلال این نوشته روشن خواهد شد که دلایل قرآنی بر حجیت سیره و سنت امامان شیعه (علیه السلام) کدام است؛ دلایل روایی حجیت سنت امامان شیعه (علیه السلام) چیست و محدوده مراجعه به امامان شیعه (علیه السلام) برای حل مشکلات علمی در مقام ثبوت کدام است.

بدیهی است که موضوعات مورد مراجعه به امامان شیعه (علیه السلام) و مصادیق تاریخی آن، که همان مرجعیت در مقام اثبات است، به نوشته‌ای مفصل و مستقل نیاز دارد که ان شاء الله در کتابی جداگانه نگاشته خواهد شد.

فصل اول

کلیات و مباحث نظری مرجعیت علمی امامان شیعه (علیهم السلام)

۱. بیان مسئله

پس از بعثت رسول خدا ﷺ و در زمان حضور آن حضرت، هرگونه پرسش علمی، دینی، اخلاقی، سیاسی و اجتماعی که برای مسلمانان و سایر افراد جامعه پیش می‌آمد، به آن حضرت مراجعه می‌کردند و حضرت پاسخ می‌داد. پس از رحلت رسول خدا ﷺ باید جانشین یا افرادی مطمئن معرفی می‌شدند تا علوم و معارف نبوی را به دیگران منتقل کنند و افراد مختلف جامعه بتوانند با اطمینان به آنان مراجعه کنند و پاسخ پرسش‌های خود را دریافت کنند. این موضوع همان مرجعیت علمی است که این نوشته به دنبال اثبات و معرفی آن است. در حقیقت مسئله این است که پس از رسول خدا ﷺ چه کسانی مرجعیت علمی را بر عهده دارند؟

پس از رسول خدا ﷺ، با توجه به اختلافی که در تعیین جانشین آن حضرت به وجود آمد، گروه‌ها و مذاهب متعددی نیز پدید آمدند که هرکدام به‌گونه‌ای متناسب با برداشت خود خلیفه و جانشین آن حضرت را مشخص می‌کردند. از این میان، دو گروه اصلی همان شیعه و اهل سنت بودند که نظر متفاوت داشتند. براین اساس، شیعه با دلایل متعدد عقلی و نقلی (که در این نوشته نیز خواهد آمد) اثبات می‌کند که تنها امامان شیعه (علیهم السلام) صلاحیت جانشینی رسول خدا ﷺ را دارند و به‌طور طبیعی نیز آنان برای مرجعیت علمی شایستگی دارند؛ درحالی‌که اهل سنت معتقدند پس از رسول خدا ﷺ مردم درباره جانشین آن حضرت تصمیم گرفته‌اند و به‌شکلی تعیین مرجعیت علمی را به نظر مردم واگذار کرده‌اند. هرچند حتی خلیفه اول و دوم که به‌عنوان جانشین رسول خدا ﷺ معرفی شدند و همچنین برخی از خلفای دوره‌های بعد، در برخی موارد برای دریافت پاسخ پرسش‌های خود به امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) یا سایر امامان شیعه (علیهم السلام) مراجعه

می‌کردند، اما آنان را تنها مرجع پاسخ‌گویی در این باره نمی‌دانستند.

۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت و ضرورت وجود مرجعیت علمی در جامعه مهم‌ترین موضوعی است که مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم‌السلام را نیز به اثبات می‌رساند. با توجه به اسوه و الگو بودن ائمه علیهم‌السلام، یکی از ابعاد الگویی امامان شیعه علیهم‌السلام، جنبه علمی و دانش گسترده آنان است. بدیهی است که الگوپذیری از جنبه‌های مختلف علمی امامان شیعه علیهم‌السلام مستلزم شناخت مبانی و ارائه دلایل این مرجعیت است و در صورت شناخت این جنبه‌ها می‌توان به معرفی امامان شیعه علیهم‌السلام به عنوان دارندگان مرجعیت علمی پرداخت. این مهم هرچند ممکن است به شکل موردی یا کلی صورت گرفته باشد، اما به نظر می‌رسد متن علمی به زبان فارسی و با نگاهی همه‌جانبه با تأکید بر مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم‌السلام سامان نیافته است؛ از این رو، ضرورت نگارش چنین کتابی با ویژگی‌های یادشده احساس شد تا در رفع خلأ موجود در این زمینه نقش مؤثری داشته باشد. با توجه به آنکه امامان شیعه علیهم‌السلام پس از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم حدود دو و نیم قرن در میان مردم حضور داشته و مورد مراجعه بوده‌اند، مرجعیت علمی مهمی داشته و در رفع نیازهای علمی و پاسخ به پرسش‌ها و شبهات آن روز نقش مؤثری ایفا کرده‌اند. شناخت این جایگاه علمی امامان شیعه علیهم‌السلام و تلاش در راه تبیین مبانی، اثبات دلایل و بیان شاخص‌های مرجعیت امامان علیهم‌السلام از امور لازمی است که به نظر می‌رسد نوشته حاضر بتواند در این راه گام بردارد؛ از این رو، تلاش می‌شود برای تدوین این طرح، نوشته‌ها و آثاری که تاکنون درباره این موضوع سامان یافته‌اند مورد مطالعه و بررسی قرار گیرند و با در نظر گرفتن نقاط قوت و ضعف این آثار، نوشته‌ای با ویژگی‌های یادشده، تدوین شود.

۳. پرسش‌های تحقیق

۱. مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم‌السلام به چه معنا است؟
۲. مبانی و دلایل عقلی مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم‌السلام چیست؟
۳. مبانی و مستندات دینی مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم‌السلام چیست؟
۴. محدوده مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم‌السلام چه دوره را شامل می‌شود؟
۵. شاخص‌های مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم‌السلام چیست؟

کلیات و مباحث نظری مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام ۵

۴. فرضیه‌های تحقیق

۱. مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام به معنای منبع و سرچشمه بودن آنان برای حل مشکلات علمی و دینی و پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و شبهات است.
۲. مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام با استدلال‌های متعدد عقلی قابل اثبات است.
۳. مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام با استدلال‌های متعدد دینی و با استفاده از آیات و روایات قابل اثبات است.
۴. مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام به دوره حضور آنان اختصاص نداشته و از طریق روایات و آثار مکتوب در دوره‌های بعد نیز استمرار یافته است.
۵. مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام با دو شاخص کمی، یعنی مقدار مراجعه و پرسش و شاخص کیفی، یعنی قلمرو و محدوده مراجعات سنجیده شده است.

۵. پیشینه تحقیق

مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم السلام از مباحثی است که پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله مورد بحث قرار گرفته و تا به امروز درباره آن، روایات بسیاری نقل شده و کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات بسیاری نوشته شده است. در این بخش به برخی از این موارد و ویژگی آنها اشاره می‌شود:

۵-۱. کتاب‌ها

۱. موسوعة فقه علی بن ابی طالب علیه السلام، محمد رواس قلعه‌جی. این کتاب از کامل‌ترین کتاب‌هایی است که درباره مرجعیت امام علی علیه السلام نگاشته شده است. هرچند این کتاب شامل سایر امامان شیعه علیهم السلام نمی‌شود، اما به خوبی توانسته است روایات فقهی امیرالمؤمنین علی علیه السلام را که در منابع اهل سنت بیان شده یا به آنها استناد شده است گردآوری کند. روش نقل روایات در این کتاب به همان روش کتب فقهی و براساس باب‌های فقه است.
۲. فقه امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام فی الحدود و الجنایات و اثره فی التشریع الجنائی الاسلامی، عبدالله بن سلیمان بن علی عبدالمنعم. این کتاب به نقش امیرالمؤمنین علی علیه السلام در مباحث فقهی مربوط به حدود و جنایات و تأثیر آن در تشریع مباحث جنایی در اسلام پرداخته است. این کتاب نیز هرچند به بخشی از

مرجعیت علمی امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) می‌پردازد، اما با توجه به اینکه توانسته است روایات مربوط به بحث حدود را از سخنان امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) گزینش کند و نقش آنها در ابواب فقهی مربوطه را بازگو کند، اهمیت زیادی دارد. علاوه بر آنکه در این کتاب به روش امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در استنباط احکام و نیز تأثیرپذیری مسلمانان به‌ویژه فقهای حنفی از روایات آن حضرت نیز پرداخته شده است.

۳. مرجعیت دینی اهل بیت (علیهم السلام) و پاسخ به شبهات، نوشته علی اصغر رضوانی. این کتاب به‌منظور اثبات مرجعیت دینی اهل بیت (علیهم السلام) و پاسخ به شبهات آن نگاشته شده است. نویسنده به همین منظور با استدلال به آیاتی از قرآن مانند آیه تطهیر و آیه اولی الامر و روایاتی مانند حدیث ثقلین و حدیث سفینه مرجعیت امامان شیعه (علیهم السلام) را به اثبات رسانده است. وی به شبهات مربوط به مرجعیت امامان شیعه (علیهم السلام) نیز پاسخ داده است. مباحث این کتاب با نگاهی کلامی تدوین شده است؛ از این رو، به مرجعیت تاریخی امامان شیعه (علیهم السلام) پرداخته نشده است.

۴. مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) از منظر قرآن و سنت، نوشته فداحسین عابدی. این کتاب در حقیقت رساله دکتری نویسنده بوده و هرچند در عنوان آن مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) آمده و از مطالب ارزشمندی برخوردار است، اما اولاً، با نگاهی کاملاً کلامی به مباحث پرداخته است و ثانیاً، با آنکه کتاب حدود ۶۷۰ صفحه حجم دارد، بیشتر حجم آن به ارائه نصوص آیات و متن روایات پرداخته است که در برخی موارد شاید چندان ضرورت ندارد و چه‌بسا از نقاط ضعف کتاب به شمار می‌آید.

۵. مرجعیت شیعه از آغاز تا کنون، نوشته محمد علی تسخیری، ترجمه محمد مهدی رضایی (احسان).

این کتاب ترجمه مجموعه مقالاتی با عنوان «ماضی المرجعية الشیعة و حاضرها» از مرحوم محمد علی تسخیری است که به‌وسیله ناشر آن گردآوری شده است. هرچند هدف کتاب بیشتر موضوع اجتهاد در شیعه و مرجعیت عالمان شیعه است، اما در دو فصل ابتدایی آن با عنوان «توافق امت اسلام بر مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام)» و «اهل بیت (علیهم السلام) و تربیت طلابه‌داران صحابه» به موضوع مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) پرداخته است. «اجتهاد در مکتب اهل البیت (علیهم السلام)» و «مباحثی نظری درباره مضمون مرجعیت» عنوان دو فصل بعدی کتاب است. در پایان کتاب نیز مطالبی در دو عنوان «ضمیمه‌ای درباره اوضاع شیعه در عصر حاضر» و «اوضاع عمومی شیعه» مطرح شده

است. همچنان که از نام و فصول کتاب پیداست، در این کتاب برخی از مباحث مربوط به مرجعیت علمی اهل بیت علیهم‌السلام البته با نگاهی کلامی و با استفاده از آیات قرآن مطرح شده است.

۶. مرجعیت دینی اهل بیت علیهم‌السلام نزد مذاهب کلامی اهل سنت، نوشته محمد معرفت.

هدف اصلی در این کتاب، به گفته نویسنده آن، بیان دیدگاه مذاهب کلامی اهل سنت نسبت به مرجعیت دینی اهل بیت علیهم‌السلام است و از جمله اهداف فرعی آن، بررسی مهم‌ترین منابع استنباط احکام و معارف دینی آنان، همچنین بیان دلایل مرجعیت دینی اهل بیت علیهم‌السلام از منظر قرآن، روایات، عقل و تاریخ و تبیین جایگاه صحابه در مرجعیت دینی مذاهب کلامی اهل سنت است. این کتاب دارای پنج فصل، شامل «مفاهیم و کلیات»، «مرجعیت دینی اهل بیت علیهم‌السلام از نگاه اهل حدیث»، «مرجعیت دینی اهل بیت علیهم‌السلام از نگاه معتزله»، «مرجعیت دینی اهل بیت علیهم‌السلام از نگاه اشاعره» و «مرجعیت دینی اهل بیت علیهم‌السلام از نگاه ماتریدیه» است. در این فصول مفاهیمی از جمله اهل بیت، مرجعیت، مذاهب کلامی اهل سنت، اهل حدیث، معتزله، سیر تحول تاریخی هریک از این مذاهب کلامی از جمله اشاعره، ماتریدیه، معتزله، سنت صحابه، نقد شبهات ابن تیمیه، اجماع، قیاس و عقل، منابع استنباط احکام و معارف دینی از نگاه‌های مختلف، سنت نبوی، اهل بیت علیهم‌السلام، قرآن کریم و موارد دیگر شرح داده شده است. این کتاب با امتیازاتی که دارد، اما همچنان که از نام آن پیداست، درباره مرجعیت دینی است و از این رو به مرجعیت علمی پرداخته نشده است.

۷. پرسش‌های مردم و پاسخ‌های معصومین علیهم‌السلام، نوشته احمد قاضی زاهدی گلپایگانی.

تعداد قابل توجهی از پرسش‌های مردم و پاسخ‌های معصومان علیهم‌السلام در مجموعه‌ای با همین عنوان گردآوری و چاپ شده است و نشان می‌دهد براساس پذیرش مرجعیت معصومان علیهم‌السلام، در بسیاری از زمینه‌های علمی، اعتقادی، اخلاقی، سیاسی و موارد دیگر، پرسش‌هایی از معصومان علیهم‌السلام صورت گرفته و آنان پاسخ داده‌اند. این مجموعه ۱۴ جلد است که هر جلد از آن به یک امام اختصاص دارد و دو جلد ابتدایی آن به رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حضرت فاطمه علیها‌السلام اختصاص دارد. در نوشته حاضر، در بخش شاخص‌های آماری، تعداد پرسش‌های هر جلد از این مجموعه با تفصیل بیشتری خواهد آمد.

۸. ولایت و مرجعیت اهل بیت علیهم‌السلام از دیدگاه امام خمینی رحمته‌الله، نوشته علی اصغر رضوانی.

این کتاب در پنج بخش تدوین شده و در هر بخش آن دیدگاه امام خمینی رحمته‌الله درباره موضوع مورد نظر تبیین شده است. بخش اول در مورد امامت و ولایت اهل بیت علیهم‌السلام، بخش دوم،

مرجعیت سیاسی اهل بیت (علیهم السلام)، بخش سوم، مرجعیت دینی اهل بیت (علیهم السلام)، بخش چهارم، منابع علوم اهل بیت (علیهم السلام) و بخش پنجم، اهل بیت (علیهم السلام) از دیدگاه علمای اسلام مطرح شده است. البته این کتاب به نظرات امام خمینی (رحمه الله) درباره مرجعیت اهل بیت (علیهم السلام) اختصاص دارد، اما برخی مباحث مربوط به مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) نیز در آن بیان شده است؛ هرچند این مباحث نیز بیشتر با نگاه کلامی مطرح شده‌اند.

۹. وحدت اسلامی بر پایه مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام)، نوشته محمدعلی تسخیری، ترجمه سیدجلال میرآقایی.

نویسنده در مقدمه کتاب به اهمیت و تأثیر مرجعیت علمی در تفسیر قرآن کریم و معرفی سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله) در دوره‌های مختلف پرداخته است. وی برای اثبات مرجعیت اهل بیت پیامبر (علیهم السلام) از کتاب‌های تاریخی، حدیثی و فقهی تمام فرق و مذاهب اسلامی استفاده کرده است؛ کتاب‌هایی که همه مذاهب اسلامی آنها را تأیید کرده‌اند. در اینجا مقصود از مرجعیت علمی، پایگاه مشترکی است که مورد اتفاق مسلمانان بوده و پایان‌دهنده اختلافات آنها، به‌ویژه در عرصه‌های فقهی و اعتقادی، باشد. نویسنده در فصل اول کتاب، مرجعیت علمی مسلمانان را از نظر قرآن و سنت بررسی کرده و با ذکر آیاتی از قرآن کریم متذکر شده است که در این آیات توصیه شده است مسلمانان برای حل مسائل دینی خود و رفع ابهام، به اهل بیت پیامبر (علیهم السلام) که فقط آنها اهل بصیرت و دانش‌اند، رجوع کنند. در ادامه، احادیث معتبری را درباره این موضوع آورده است. این احادیث نشان‌دهنده آن است که مسلمانان در اختلافات دینی و جزء آن، در نهایت به اهل بیت پیامبر (علیهم السلام) توسل جسته‌اند. در فصل دوم کتاب، منابع علم اهل بیت پیامبر (علیهم السلام) معرفی می‌شود. یکی از این منابع، قرآن کریم است که براساس روایات و احادیث مختلف، حقایق قرآن و وجوه معانی و اهداف آن را آن‌گونه که باید شناخت، فقط اهل بیت پیامبر (علیهم السلام) می‌دانند. دومین منبع علم اهل بیت (علیهم السلام)، پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) است که با رهنمودهای خود چراغ راه علم و دین را برای همیشه روشن کرده است؛ بعد از آن حضرت، تجربیات شخصی و بصیرت علمی خود امامان (علیهم السلام) از دیگر منابع علمی اهل بیت (علیهم السلام) است. در ضمن با رجوع به آثار دانشمندان دینی و شخصیت‌های مذهبی، می‌توان به جایگاه و علم اهل بیت (علیهم السلام) نزد مسلمانان جهان پی برد.

۱۰. نقش امامان شیعه در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی، نوشته غلامحسن محرمی.

این کتاب به‌طور مستقیم با مرجعیت علمی امامان شیعه (علیهم السلام) ارتباط ندارد، اما در برخی از

مباحث به مناسبت نقش امامان (ع) در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی به مرجعیت علمی امامان شیعه (ع) نیز پرداخته شده است؛ هرچند از این عنوان یاد نشده است. مطالب کتاب در سه بخش تنظیم شده است: بخش اول با عنوان نقش امامان شیعه در شکل‌گیری تمدن اسلامی است که به مبانی نظری، پیدایش تمدن اسلامی و سیر گسترش آن در عصر ائمه (ع) و نقش امامان شیعه در شکل‌گیری و ایجاد زمینه‌ها و عوامل شکل‌گیری تمدن اسلامی پرداخته است؛ بخش دوم با عناوین نقش ائمه (ع) در رشد و پویایی علوم در تمدن اسلامی، نقش امامان شیعه (ع) در گسترش علوم عقلی، نقش امامان شیعه (ع) در قلمرو عرفان، نقش امامان شیعه (ع) در توسعه علوم نقلی و ادبی و نقش امامان شیعه (ع) در توسعه علوم طبیعی بیان شده است؛ بخش سوم با عناوین نقش امامان شیعه (ع) در شکل‌گیری مظاهر اداری، اقتصادی و معماری تمدن اسلامی، نقش امامان شیعه (ع) در اداره جامعه اسلامی، تنظیم امور اقتصادی و معماری مسلمانان بازگو شده است.

۵-۲. پایان‌نامه‌ها

۱. مرجعیت علمی اهل بیت (ع) نزد غیرشیعه، محسن رفیعی، مقطع دکتری.
در این پایان‌نامه، با پشتوانه قرآنی و روایی، مراد از اهل بیت (ع)، خاندان رسول خدا (ص)، یعنی امام علی (ع)، حضرت فاطمه زهرا (ع)، امام حسن (ع)، امام حسین (ع) و نه فرزند معصوم آن حضرت معرفی شده است. مراد از مرجعیت علمی اهل بیت (ع) نزد غیرشیعه عبارت است از: صلاحیت اهل بیت (ع) به عنوان افرادی اعلم و صاحب نظر برای مورد رجوع قرار گرفتن در موضوعات علمی همچون سنت نبوی، تفسیر قرآن، قضاوت، فقه نزد مسلمانان اهل سنت؛ به گونه‌ای که برخی از دانشمندانشان به این صلاحیت و برتری علمی اعتراف کرده‌اند. در این نوشته، مراد از «غیرشیعه»، عموم اهل سنت معرفی شده و درباره «حجیت سنت اهل بیت (ع)» به آیاتی از قرآن و سنت رسول خدا (ص) استناد شده است که برخی از آنها عبارت‌اند از: آیات «تطهیر»، «مباهله»، «اولی الامر» و احادیثی مانند حدیث «ثقلین»، «سفینه» و «أمان از اختلاف»؛ همچنان که درباره «أدله مرجعیت علمی اهل بیت (ع)» نیز به برخی از آیات و روایات از جمله آیات «علم الکتاب»، «أهل الذکر»، «أذن واعیه»، «لکل قوم هاد» و ذیل حدیث «ثقلین» استدلال شده است. در این نوشته در بیشتر موارد متن عربی نصوص و روایات بدون اشاره به ترجمه آنها آمده است که از نواقص آن به شمار می‌آید.

۲. مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) در تفاسیر اهل سنت با تأکید بر چهار تفسیر ابن ابی حاتم - جامع البیان - کشف - الجامع لأحكام القرآن، مریم احمدی طائفه، مقطع دکتری.

این پژوهش ضمن معرفی چهار تفسیر «القرآن العظیم» ابن ابی حاتم، از تفاسیر روایی قرن چهارم، «جامع البیان» طبری از مهم‌ترین تفاسیر جامع قرن چهارم، «الکشاف» زمخشری از تفاسیر قرن ششم و عالی‌ترین تفسیر برپایه علوم زبانی و بلاغی و «الجامع لأحكام القرآن» قرطبی از مهم‌ترین تفاسیر جامع قرن هفتم، سعی دارد میزان رویکرد آنها را با روایاتی که نام یکی از امامان شیعه (علیهم السلام) در اسناد آنها وجود دارد، مورد بررسی قرار دهد. همچنین میزان اثربخشی روایات اهل بیت (علیهم السلام) در این چهار تفسیر بررسی و چگونگی بهره‌گیری از روایات اهل بیت (علیهم السلام) تحلیل شده است. اهمیت این نوشته به لحاظ آن است که مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) را در زمینه تفسیر به‌ویژه در تفاسیر اهل سنت نشان می‌دهد؛ هرچند به موارد مرجعیت در زمینه‌های علمی دیگر اشاره نشده است.

۳. بررسی تطبیقی صفات خدا در اصول کافی و صحیح بخاری و تأثیر مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) در تفاوت دیدگاه‌ها، سلمان قاسم‌نیا، مقطع دکتری.

براساس این پژوهش، در بررسی تطبیقی صفات خدا در اصول کافی و صحیح بخاری، کلینی در تبیین صفات ذاتی خدا، بر عینیت علم، قدرت و حیات، با ذات حق اصرار دارد و بر همین مبنا به تبیین آنها می‌پردازد، درحالی‌که بخاری، ضمن تأکید بر علم الهی، تنها به علم غیب و به‌ویژه علم حق به قیامت پرداخته است. همین‌طور، قدرت الهی و جوانب آن، ازجمله افعال الهی، به‌عنوان مظاهر قدرت خدا، در اصول کافی محور تحلیل روایات است، ولی در صحیح بخاری، تنها (بدون تبیین) به قدرت الهی و نیز عظمت مخلوق، به‌عنوان نماد عظمت خالق، اشاره می‌شود. به اعتقاد نویسنده، در سیر تبیین صفات الهی در اصول کافی و صحیح بخاری، تأثیر مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) در تفاوت دیدگاه‌ها، امری مشهود است. این تأثیر به‌ویژه در محتوا و توان اقناع مخاطب، مهارت مناظره، در مقام پاسخ به سؤال یا رفع شبهه و رویکرد عقلی روایات اصول کافی در برابر رویکرد نقلی صحیح بخاری و صرفاً انتقال اخبار نبوی و گاهی یک‌سویه و غیرمنعطف روایات بخاری، جلوه‌گر است.

۴. مرجعیت علمی امیرالمؤمنین (علیه السلام) برای مسلمانان، سیده محدثه ایازی، مقطع کارشناسی ارشد.

این پژوهش، به استخراج مبانی لازم برای اثبات مرجعیت علمی پرداخته و با ارائه آیات و روایات، مرجعیت علمی امیرالمؤمنین علیه‌السلام را اثبات کرده است و در نهایت، به نمونه‌های تاریخی اثبات‌کننده این مرجعیت، اشاره کرده است. پژوهش‌های انجام‌شده بر روی این مبانی و آیات و روایات نشان می‌دهد که بین طهارت، اطاعت، حجیت، ولایت و حق بودن حضرت و مرجعیت علمی ایشان ارتباط وجود دارد؛ این مرجعیت تمام شئون علمی را دربر می‌گیرد. افزون‌براین، وجود نمونه‌های تاریخی، مانند رجوع به امیرالمؤمنین علیه‌السلام و احتجاجات و قضاوت‌های آن حضرت، تأییدکننده مرجعیت علمی اوست. این نوشته به امیرالمؤمنین علیه‌السلام اختصاص دارد و سایر اهل بیت علیهم‌السلام را شامل نمی‌شود.

۵. مرجعیت علمی امام سجاد علیه‌السلام از دیدگاه اهل سنت، محمدحسن ذاکری، مقطع کارشناسی ارشد.

در این تحقیق شرح حال، زندگانی و مرجعیت علمی امام سجاد علیه‌السلام از دیدگاه اهل سنت و نیز رجوع اهل سنت به امام در مسائل گوناگون، بررسی شده است. برپایه آنچه از نظرات گوناگون اهل تسنن پیرامون مرجعیت علمی امام سجاد علیه‌السلام مطرح شده است، آن حضرت یکی از شخصیت‌های بی‌نظیر و برجسته فقهی، علمی و اخلاقی در دوران خویش بوده است؛ همچنان که شمس‌الدین ذهبی (باآنکه از عالمان متعصب اهل سنت بود) امام را به‌خاطر جایگاه والای علمی، اخلاقی، تدبیر و دوراندیشی، مستحق امامت و زعامت امر مسلمین می‌داند. این تحقیق نیز باآنکه امتیازاتی دارد، اما تنها به مرجعیت علمی امام سجاد علیه‌السلام اختصاص یافته و کمتر از منابع معتبر و دست‌اول استفاده کرده است.

۶. مرجعیت علمی امام سجاد علیه‌السلام در میان اهل سنت، سعید حلاجی مفرد، مقطع کارشناسی ارشد.

این پژوهش به بررسی مرجعیت علمی امام زین‌العابدین علیه‌السلام در میان اهل سنت پرداخته است تا علاوه بر اثبات شایستگی امام و حقانیت شیعه، نقطه مشترک دیگری را بین دو مذهب شیعه و سنی، برای تحکیم وحدت معرفی کند. ستایش علمای تاریخ اهل سنت از جایگاه علمی حضرت در ساحت بحث و نظر، این جایگاه را برای او اثبات می‌کند. دراین میان، امام به اوصاف افضل، فقیه، افقه، ثقه و مانند آنها ستوده شده است. مرجعیت علمی امام در ساحت عمل نیز از طریق مصادیقی چون شاگردی و نقل روایت علمای اهل سنت از امام، اعتبار سندی

روایات حضرت، مشاوره و مذاکره علمی نخبگان با حضرت، شرکت در مجالس و پرسش از امام، تأثیر پذیری از مواعظ او و موارد دیگر به اثبات می‌رسد. این پژوهش با بررسی و تحلیل شواهد معتبر تاریخی و روایی و با تفکیک دو دوره رکود و اوج مرجعیت علمی امام سجاد (علیه السلام)، به بیان شواهد، عوامل و سیره حضرت در هریک از این دوره‌ها پرداخته است. البته در این نوشته بیش از آنکه از مرجعیت گفته شود، از موانع مرجعیت امام سخن به میان آمده است.

۷. مرجعیت علمی ائمه اهل البیت (علیهم السلام) از نگاه اهل سنت، زهرا رضازاده، مقطع کارشناسی ارشد. موضوع این تحقیق نقد و بررسی دیدگاه ابن تیمیه (م. ۷۲۸) درباره مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) در حدیث ثقلین و حدیث سفینه است. نویسنده تلاش کرده است تا اثبات کند مردم بعد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) باید به افرادی رجوع کنند که به جز وحی، سایر ویژگی‌های آن حضرت را داشته باشند و آنان جز اهل بیت (علیهم السلام) نیستند و نزد فریقین با ادله عقلی و نقلی ثابت شده است که اهل بیت (علیهم السلام) مرجع علمی انحصاری مردم هستند و همه مسلمانان آنان را مرجع علمی خود قرار داده‌اند و آیات قرآن بر مرجعیت آنان دلالت دارند که از آن جمله، آیه تطهیر، آیه صادقین و آیه مباهله... هستند. همچنین روایات بسیاری بر مرجعیت آنان دلالت دارند، از جمله حدیث غدیر و حدیث ثقلین و حدیث سفینه و... البته برخی مانند ابن تیمیه که در بعضی موارد مقام اهل بیت (علیهم السلام) را از صحابه کمتر می‌دانند و خلفای اول، دوم و سوم را از همه صحابه اعلم می‌دانند، حدیث ثقلین و سفینه را مورد مناقشه قرار داده و در حدیث ثقلین چنین اشکال کرده‌اند که مراد از اهل بیت (علیهم السلام) عموم است و شامل بنو هاشم و بنو عباس و... می‌شود، اما در این نوشته به ادعاهای او پاسخ داده شده است. این تحقیق نیز با امتیازاتی که دارد، اما با نگاه کلامی نگاشته شده است.

۸. مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) از دیدگاه فخر رازی، شیخ مفید، قاضی عبدالجبار معتزلی و ابن تیمیه، نوشته عباس خوشاوی نجف‌آبادی، مقطع کارشناسی ارشد.

در این پژوهش، مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) از دیدگاه شیخ مفید، قاضی عبدالجبار معتزلی، فخر رازی و ابن تیمیه بررسی شده است تا نقاط مشترکی درباره مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) مشخص شود. در این راستا دیدگاه این متکلمان درباره منشأ علم اهل بیت (علیهم السلام) و گستره علمی آنان بیان شده و سپس احادیث نبوی و آیاتی که تثبیت‌کننده مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) و اعلمیت آنان است، استقصا شده است و در پایان، به نمونه‌های عینی ذکر شده در آثار آنان که بر مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) در عصر خویش و نزد خود آنان دلالت دارد، اشاره شده است. در این نوشته

اثبات شده است که این افراد در اصل ثبوت مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام در عصر خویش اتفاق نظر دارند، هرچند در گستره مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام با یکدیگر اختلاف دارند، به گونه ای که شیخ مفید به غیر از تلقی و ابلاغ وحی، تمامی صفات و مناصبی را که برای رسول خدا صلی الله علیه و آله ثابت می داند، برای اهل بیت آن حضرت نیز ثابت می داند؛ قاضی عبدالجبار با توجه به دیدگاه خود درباره اعلیت و افضلیت امیرالمؤمنین علی علیه السلام بر جمیع اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله از جمله سه خلیفه اول، مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام را بسیار وسیع تر از آنان می داند و فخر رازی نیز دیدگاهی مشابه قاضی عبدالجبار دارد؛ اما ابن تیمیه مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام را همانند مرجعیت علمی علمای هم عصر آنان و در بعضی از موارد محدودتر می داند.

۹. مرجعیت علمی امام علی علیه السلام در میان فریقین (با تأکید بر آیات و روایات)، نوشته الهه تاجیک، مقطع کارشناسی ارشد.

این پژوهش با ادله قرآنی و روایی، درصدد اثبات اتفاق فریقین بر مرجعیت علمی امام علی علیه السلام است. نگارنده، مکتوبات امام علی علیه السلام، تألیفات دانشمندان از آثار امام علی علیه السلام و استفاده فریقین از آن علوم را بیانگر گستره علمی و استمرار مرجعیت علمی امام علی علیه السلام می داند و معتقد است امام علی علیه السلام در جنبه های گوناگون علوم اسلامی، از قبیل سنت نبوی، تفسیر، علوم قرآن، فقه، قضاوت، علوم ادبی، کلام و اخلاق مرجعیت علمی داشته است. براساس این نوشته، رهنمودهای آیات و روایات در توصیه به مراجعه علمی به امام علی علیه السلام، گستره علمی امام، اعلیت آن حضرت نسبت به علوم اسلامی و نخستین بودن امام در تبیین برخی مولفه های آن علوم، موجب رجوع مستمر فریقین به علوم علوی بوده است. ادله فریقین بیانگر باور آنان بر صلاحیت مورد رجوع قرار گرفتن امام علی علیه السلام در حوزه های علوم اسلامی است.

۱۰. بررسی مرجعیت علمی امام معصوم علیه السلام، نوشته علی اصغر سلطانی هروی، مقطع کارشناسی ارشد.

موضوع این پژوهش، بررسی مرجعیت علمی امامان معصوم علیهم السلام و ثمرات و پیامدهای آن در جهان اسلام است. با توجه به اینکه بعد از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله وجود مرجعی برای حل و فصل مسائل علمی و فقهی، هدایت امت اسلامی و حفظ دین اسلام از آفات و انحرافات لازم و ضروری است، باید دید مصداق آن، چه کسانی هستند و آیا در تاریخ اسلام شواهدی بر مرجعیت علمی و دینی امامان معصوم علیهم السلام وجود دارد؟ بروز و ظهور مرجعیت علمی آن

حضرات، چگونه بوده است؟ ثمرات و پیامدهای مرجعیت علمی امامان معصوم (علیهم السلام) چیست؟ مهم‌ترین نتایج و یافته‌های به‌دست‌آمده از این نوشته، در پاسخ به این پرسش‌ها مطرح شده است. این نوشته نیز با آنکه امتیازاتی دارد، بیشتر به‌منظور اثبات جایگاه و مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) البته با نگاه کلامی نگاشته شده است، اما نتوانسته است به پرسش‌های مطرح‌شده در نوشته به‌طور کامل پاسخ دهد.

۱۱. جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) در تفاسیر اهل سنت، جواهر محمدی، مقطع کارشناسی ارشد. این نوشتار کوشیده است جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) را از منظر مفسران اهل سنت بررسی کند. بدین منظور، در دو فصل درباره شناخت مصادیق اهل بیت (علیهم السلام) از نظر آیات، ویژگی‌های اهل بیت (علیهم السلام) و صفاتی مانند طهارت و پاکی، صدق و راستی، رسوخ در علم، هدایت به سوی خداوند، مقرب بودن نزد خداوند، حلقه اتصال بودن میان مردم و خداوند، اهل ذکر بودن، سابق بودن در اسلام، بحث شده و مورد اذعان مفسران اهل سنت قرار گرفته است. همچنین در فصل سوم، حقوق اهل بیت (علیهم السلام) مانند حق مودت نسبت به اهل بیت، حق فیء و انفال، حق خمس و حق صلوات مورد بحث قرار گرفته است. این نوشته علاوه بر آنکه به مرجعیت اهل بیت (علیهم السلام) در تفسیر قرآن اختصاص دارد، با نگاهی کلامی و تفسیری نگاشته شده و به بعد تاریخی مرجعیت اهل بیت (علیهم السلام) پرداخته است.

۱۲. مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) در آیات قرآن با تأکید بر آیه شریفه «فاسئلو اهل الذکر ان کنتم لا تعلمون»، سمیه هادیلو، مقطع کارشناسی ارشد.

این اثر با تقسیم مرجعیت به دو قسم مرجعیت علمی - دینی و مرجعیت سیاسی (زعامت)، مرجعیت علمی اهل بیت (علیهم السلام) را حجت بودن برای محل رجوع و مرکزیت آن بزرگواران در فهم و تفسیر دین و فهم و تفسیر کتاب‌الله و نیز مراجعه مؤمنین جهت گشودن گره‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، عقلانی و قرآنی دانسته است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) این نوع مرجعیت را به صورت منصوص بعد از خویش معین کرده است. در این میان، چون آیه اهل الذکر (نحل، ۴۳ - ۴۴، انبیاء، ۷) در این منظومه جایگاهی ویژه دارد، فصل جداگانه - هم‌سو با عنوان پایان‌نامه - به آن اختصاص یافته است. در ادامه این نوشته، وجوه مختلف درباره آیه اهل الذکر مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته و در جمع‌بندی، مرجعیت اهل بیت (علیهم السلام) به‌صورت مصداق معین اثبات شده است. در این نوشته علاوه بر آنکه تنها اثبات مرجعیت اهل بیت (علیهم السلام) در نظر بوده، مطالب نیز با نگاه کلامی و تفسیری سامان یافته است.

۵-۳. مقاله‌ها

۱. «مرجعیت علمی اهل بیت (ع) در روایات اهل سنت»، عزالدین رضائزاد، حسین منافی، نامه جامعه، تابستان ۱۳۹۶، شماره ۱۲۲.

این مقاله با اشاره به اینکه مرجعیت علمی از شئون و وظایف پیامبر اکرم (ص) بوده و پس از آن حضرت به اهل بیت (ع) واگذار شده است، روایات نبوی را که در منابع اهل سنت مطرح شده و مورد پذیرش آنان قرار گرفته است، یکی از ادله مهم این مسئله دانسته است. احادیثی مانند ثقلین، مدینه العلم و سفینه نوح از جمله روایات بیان کننده مرجعیت علمی اهل بیت (ع) است که در این نوشتار به چگونگی دلالت آنها بر مرجعیت علمی عترت پیامبر (ص) با تکیه بر منابع مکتوب اهل سنت اشاره شده است. هرچند در عنوان مقاله، مرجعیت علمی اهل بیت (ع) آمده است، اما بیشتر به مرجعیت امیرالمؤمنین علی (ع) پرداخته است.

۲. «قرآن کریم و مرجعیت علمی اهل بیت (ع)، حسین منافی و عزالدین رضائزاد، علوم و معارف قرآن و حدیث، سال دوم، شماره پیاپی ۸.

در این نوشته اهل بیت (ع) به عنوان عالم ترین افراد به قرآن کریم و سنت نبوی معرفی شده و مرجعیت علمی آن بزرگواران با عنایت به آیات قرآن کریم اثبات شده است. این مقاله نیز با آنکه در عنوانش مرجعیت علمی اهل بیت (ع) آمده، اما بیشتر به مرجعیت امیرالمؤمنین (ع) پرداخته است.

۳. «مرجعیت علمی اهل بیت (ع) با تأکید بر حجیت سنت ایشان (از دیدگاه منابع روایی و تفسیری اهل سنت)»، محسن رفیعی و معصومه شریفی، اندیشه نوین دینی، سال هشتم، پاییز ۱۳۹۱، شماره ۳۰.

این مقاله با اشاره به پذیرفته بودن و حجیت سنت رسول خدا (ص) نزد مسلمانان، به حجیت سنت اهل بیت (ع) پرداخته است. به این منظور، حجیت سنت اهل بیت (ع) در آیات «تطهیر»، «مباهله»، «اولی الامر» و در احادیث «ثقلین»، «سفینه» و «امان» طرح و بررسی شده است. در این مقاله براساس منابع روایی و تفسیری اهل سنت، حجیت سنت اهل بیت (ع) اثبات شده است. البته این مقاله با آنکه در عنوانش مرجعیت علمی اهل بیت (ع) آمده، اما تنها به حجیت سنت اهل بیت (ع) پرداخته است.

۴. «بررسی تطبیقی دلالت آیه «فاستلوا اهل الذکر» بر مرجعیت علمی اهل بیت پیامبر (ص) از منظر مفسران فریقین»، حسین عبدالمحمدی، پژوهش های تفسیر تطبیقی، سال ۱۳۹۴، شماره ۱.

این مقاله با اشاره به اینکه آیات متعددی از قرآن کریم بر مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام دلالت می‌کنند، به انواع دلالت مطابقی و دلالت التزامی آیات بر مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام با تکیه بر آیه اهل الذکر پرداخته است. در این مقاله همچنان که از نامش پیداست، مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام تنها براساس آیه اهل الذکر بیان شده است؛ از این رو، مقاله با نگاه کلامی - تفسیری نگاشته شده و به بُعد تاریخی و مصادیق عملی آن اشاره نکرده است.

فصل دوم

مفهوم‌شناسی مرجعیت علمی امامان شیعه علیهم‌السلام

۱. مرجعیت

«رجع» در لغت با همه حرکات و مشتقات آن به معنای بازگشت است؛^۱ همچنان که جای بازگشتن، جای برگشت و جای بازگشت نیز معنا کرده‌اند.^۲ مرجعیت نیز مصدر جعلی و به معنای مرجع بودن، مورد رجوع بودن و محل مراجعه بودن دیگران است.^۳ مرجعیت در زبان انگلیسی معادل واژه Authority است.^۴

به نظر می‌رسد مرجعیت در اصطلاح به‌تنهایی معنای خاصی جز معنای لغوی ندارد، اما با توجه به همان معنای لغوی، با اضافه شدن به واژه‌های مختلف، دارای معانی اصطلاحی متعددی است، مانند مرجعیت علمی، مرجعیت فقهی، مرجعیت سیاسی، مرجعیت قضایی، مرجعیت اخلاقی، مرجعیت دینی و مانند آنها؛ اما در نوشتار حاضر، «مرجعیت علمی» مراد است.

۲. علمی

واژه «علمی» از نظر لغوی برگرفته از «علم» یا صفت منسوب به علم است و در مقابل «عملی» به کار می‌رود.^۵ برای «علم» که مصدر است نیز معانی زیادی گفته شده است که دانستن، یقین

۱. ر.ک: ابن منظور، لسان العرب، ج ۸، ص ۱۱۴؛ برای معانی متعدد و استعمالات مختلف این لغت، ر.ک:

جوهری، الصحاح، ج ۳، ص ۱۲۱۶-۱۲۱۸.

۲. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۲، ص ۱۸۲۰۹، واژه مرجع.

۳. همان، واژه مرجعیت.

۴. آریانپور، فرهنگ فشرده فارسی به انگلیسی، ص ۱۱۴۱.

۵. دهخدا، لغت‌نامه، واژه علم، ج ۱۰، ص ۱۴۱۶۸.

کردن، دریافتن، ادراک، استوار کردن، اتقان، یقین، فضل، معرفت دقیق و با دلیل بر کیفیات معینه و یا حضور معلوم نزد عالم، دانش، آگاهی، معرفت و شناسایی از جمله این معانی هستند. البته با اضافه شدن علم به واژه‌های دیگر، اصطلاحاتی زیادی به وجود می‌آید که هر کدام معنای خاص خود را دارد، مانند علم الهی، علم ادنی، علم بالذات، علم حصولی، علم حضوری و تعداد بسیار دیگری که در این مجال جای پرداختن به آنها نیست.^۱ همچنین علم در زبان انگلیسی معادل واژه science, knowledge, learning است^۲ که دست‌کم برخی از این واژه‌ها با مفاهیم مورد نظر از علم در این نوشته تفاوت‌هایی دارند.

با توجه به معنای مرجعیت که بدان اشاره شد، «مرجعیت علمی» را باید «محل رجوع در امر دانش و آگاهی» معنا کرد.

۲-۱. مفهوم علم

گذشته از معنای لغوی و اصطلاحی علم که بیان شد، آنچه باید بدان توجه داشت مفهوم «علم» است. همان‌گونه که معنای لغوی و اصطلاحی علم بسیار زیاد و متکثر است، برای مفهوم علم نیز تعاریف، تحول، تاریخ، تقسیم‌بندی، حدود و دوره‌های مختلفی نقل شده است که این مجال جای پرداختن به آنها نیست.^۳

تنها برای یادآوری و به اختصار باید گفت: درباره علم پرسش‌هایی مطرح می‌شود، مانند اینکه مراد دین اسلام از علم چیست؟ آیا اسلام تنها علوم دینی را تشویق می‌کند یا علوم غیردینی و طبیعی را نیز مدنظر دارد؟ اینها پرسش‌هایی اساسی هستند که همواره در طول تاریخ علم در تمدن اسلامی مورد توجه بوده‌اند و علمای بزرگ اسلامی درباره این موضوع به‌طور مفصل بحث کرده‌اند؛ اما با نگاهی به آیات قرآن کریم و روایات بازمانده از پیامبر ﷺ و امامان معصوم (علیهم‌السلام) به‌خوبی می‌توان دریافت که چون دین اسلام مبتنی بر یکتاپرستی است، همه علوم حول یک محور شکل گرفته است که همان وحدانیت خداوند است و علمی مدنظر است که به

۱. برای اطلاع از معانی و ترکیبات متعدد واژه علم، ر.ک: همان، واژه علم، ج ۱۰، ص ۱۴۱۵۹-۱۴۱۶۳.

۲. آریانپور، فرهنگ فشرده فارسی به انگلیسی، ص ۱۱۴۱.

۳. برای اطلاع از این مباحث، ر.ک: منصوری، مفهوم علم نوین، علم سنتی و موانع توسعه در ایران، ص ۱۲-۳۰ و ۳۸-۵۸؛ جعفریان، سیر تحول مفهوم علم در متون حدیثی، ادبی، کلامی و فلسفی، ص ۱۷-۲۹ و بخش‌های مختلف کتاب.

شناخت خداوند و رساندن انسان‌ها به اصل توحید کمک کند، چه آن علم دینی باشد و چه غیردینی. بدین ترتیب، می‌توان گفت: در جامعه اسلامی همواره بر علم و دین تأکید و توجه شده است؛ زیرا از نگاه اسلام، علم در ذات خود حقیقتی واحد است که اگرچه از دیدگاه‌های مختلف به شاخه‌های گوناگون تقسیم شده است، ولی باید با اصول و اهداف وحی اسلامی تطابق داشته و به آن پایبند باشد. یکی از ویژگی‌های بارز و بسیار مهم علوم اسلامی، توجه به «معنویت» به معنای وسیع آن است و اینکه این جهان، کل واقعیت نیست، بلکه جهانی موقتی، گذرا و کوچک در جهانی بزرگ‌تر است و انسان باید بداند که دنیای دیگری در پس آن است. براین اساس، دین از راه رشد علوم و فنون و هنرها در میان امت، طریق هدایتگری خویش را می‌پیماید و در اسلام بر علم و دین در کنار هم تأکید شده است؛ زیرا به دلیل جنبه‌های ماوراءالطبیعی علم اسلامی، علم و دین بدون یکدیگر، معنا پیدا نمی‌کنند.

با توجه به مطالب یادشده، می‌توان با فرانتس روزنتال^۱ موافق بود که معتقد است علم در دنیای اسلام براساس جغرافیای فرهنگی و دینی این سرزمین شکل گرفته و مختص آن است و غیرقابل ترجمه به هر زبان دیگری است؛ زیرا معادل‌های خارجی از لحاظ واژه‌شناسی هرگز به تمام جنبه‌های آن دلالت نمی‌کنند. به همین سبب، وی تأکید دارد که برای واژه علم در اسلام باید اصطلاح «knowledge» به معنای دانش را به کار برد تا از مفهوم «science» در معنای کنونی‌اش (علوم تجربی جدید غربی) متمایز شود؛ زیرا دانش در مقایسه با علوم تجربی مفهوم گسترده‌تری از دانایی و آگاهی را بازگو می‌کند. افزون‌براین، علم در اسلام هیچ‌گاه محدود به علوم تجربی نبوده و گستره‌ای فراخ‌تر را دربرداشته است و انتظار می‌رود علوم اسلامی یکپارچگی طبیعت و در نتیجه، وحدت خالق آن را نشان دهد. اندیشه وحدت خداوند اصل بنیادی اسلام است که همه اندیشه‌های دیگر را تحت الشعاع قرار می‌دهد و ازاین نظر، بین علوم خاص دینی و علوم طبیعی تفاوتی نیست.^۲

براین اساس، مرجعیت علمی امامان شیعه (علیه السلام) و علمی که دراین باره مورد نظر است، تمام عرصه‌های دانش و آگاهی را که با هدایت انسان و رسیدن به سعادت و کمال ارتباط دارد، شامل

۱. Frantes Rosental شرق‌شناس و اسلام‌شناس یهودی، متولد آلمان و استاد ممتاز و عالی‌مقام عربی، مترجم متون عربی و اسلامی و پژوهشگر صاحب‌نظر در عرصه مطالعات زبان آرامی بود (ر.ک: روزنتال، فرانتس (<https://fa.wikinoor.ir/wiki/>)).

۲. چلونگر و خزائلی، تاریخ علم در تمدن اسلامی، ص ۵-۷.

می‌شود و برای آن هیچ محدودیتی نمی‌توان تصور کرد. همان‌گونه که این مفهوم در آیات و روایات متعددی تأیید شده است، در علم کلام و عقاید نیز بر آن تأکید شده و با استدلال عقلی به اثبات رسیده است. در اینجا برای نمونه تنها به برخی از آیات قرآن و روایات و نیز استدلال‌های عقلی اشاره می‌شود.

۲-۲. آیات و روایات

اصولاً امامت و مسؤولیت‌های آن، به مفهوم صحیح، بدون علم - به معنای علم به هدایت انسان و علم به راه رسیدن انسان به سعادت که پس از این نیز به آن اشاره خواهد شد - نه امکان‌پذیر است و نه قابل قبول و شایسته جامعه اسلامی؛ قرآن و احادیث، احراز مسؤولیت‌های اجرایی و اجتماعی را مشروط به علم می‌دانند، چنان‌که رسول خدا ﷺ می‌فرماید:

«کسی که فردی را بر گروهی بگمارد درحالی که می‌داند در میان آنان کسی برتر از او وجود دارد، او به خدا و رسولش و همه مسلمانان خیانت کرده است».^۱

بدیهی است که رسول خدا ﷺ در این فرمایش خود به «خیرالموجودین» اشاره دارد؛ یعنی تا زمانی که فرد آگاه‌تر و شایسته‌تری وجود دارد، نمی‌توان فرد ضعیف‌تری را تعیین کرد. همچنین خداوند هدایت کردن فردی را که خود هدایت نشده است مذموم دانسته و فرموده است:

«أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمَّنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَىٰ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ؟^۲ آیا کسی که (خود حق را یافته و) به سوی حق هدایت می‌کند سزاوارتر است که از او پیروی شود یا کسی که تا هدایت نشود، هدایت را نمی‌شناسد، چگونه داوری می‌کنید؟» همچنان که می‌فرماید: «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ؟^۳ آیا کسانی که می‌دانند با آنهایی که نمی‌دانند برابرند؟»

البته بسیار روشن است که منظور از این گونه آیات، عالم بودن هدایتگران به علوم به شکل بالقوه است، نه آنکه آنان لزوماً و بالفعل باید به همه علوم مانند ریاضی، فیزیک، شیمی، نجوم و مانند آنها اشتغال داشته باشند؛ بلکه به این معنا است که اگر آنان درباره هر موضوعی مورد

۱. متقی هندی، کنز العمال، ج ۶، ص ۱۹.

۲. یونس، ۳۵.

۳. زمر، ۹.